

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Populisme en de kloof tussen hoger en lager opgeleiden

De opkomst van nieuwe populistische partijen valt het best te begrijpen tegen de achtergrond van een nieuwe scheidslijn die burgers verdeeld houdt, die tussen kosmopolieten en nationalisten; de eerste groep kijkt over de grenzen heen, de tweede voelt zich bedreigd door de globalisering. Zij loopt min of meer parallel aan de scheidslijn tussen hoger en lager opgeleiden. De drie grote traditionele volkspartijen blijken het uitermate lastig te vinden in deze kwestie hun positie te bepalen.

door Mark Bovens & Anchrit Wille

Mark Bovens is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Utrecht en directeur onderzoek aan de Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisationswetenschap. Anchrit Wille is senior onderzoeker bij het Instituut Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden.

WIE HET POLITIEKE LANDSCHAP in ons land in kaart wilde brengen, had in de vorige eeuw genoeg aan twee scheidslijnen: die tussen confessionele en niet-confessionele partijen en tussen links en rechts¹. Beide scheidslijnen zijn verbonden met eerdere golven van populisme, waarin een retorisch onderscheid werd gemaakt tussen het onschuldige, ‘verweesde’ volk en een ‘corrupte’ elite. De eerste scheidslijn is de oudste. Abraham Kuyper stelde bijvoorbeeld al aan het einde van de negentiende eeuw de godvruchtige calvinistische kleine luyden tegenover de seculiere elite van liberalen, joden en vrijdenkers. Bij Troelstra, die in het begin van de twintigste eeuw ook een sterk populistische stijl hanteerde, was die tegenstelling veel meer sociaaleconomisch van aard: de hardwerkende arbeidersklasse tegenover de corrupte kapitalisten.

Deze twee scheidslijnen bepalen tegenwoordig nog maar een deel van het Nederlandse politieke debat en het partijpolitieke landschap. Er is nog steeds politieke discussie over godslastering, gezinspolitiek en euthanasie, en er zijn nog steeds confessionele partijen, zoals SGP, ChristenUnie en CDA, maar hun politieke omvang wordt steeds kleiner. Bij de laatste verkiezingen behaalden de confessionele partijen samen nog maar 28 zetels. De sociaaleconomische links-rechtsscheidslijn, tussen bijvoorbeeld PvdA en VVD, is voorlopig nog wat scherper zichtbaar. Langs deze scheidslijn speelt zich bijvoorbeeld het debat over de topinkomens, marktwerking en de verzorgingsstaat af.

De traditionele politieke volkspartijen, zeg maar de ‘oude politiek’, vallen prima te plaatsen langs deze twee scheidslijnen. Veel lastiger is dat met de nieuwe populistische bewegingen en protestpartijen, zoals de LPF, Trots op Nederland en de PVV. Zij trekken (trokken) namelijk zowel stemmers uit de wereld van de arbeid als van het kapitaal. Fortuyn, Verdonk en Wilders bedien(d)en aan de ene kant een traditioneel VVD-publiek van middenstanders, makelaars en vrije jongens, maar zijn ook populair bij de kiezers uit de naoorlogse wijken, de overloopgemeenten en de krimpgebieden, die voorheen PvdA of zelfs CPN stemden. Ze zijn bovendien fel antigodsdienstig en libertair als het om de islam gaat, maar tegelijkertijd ook traditioneel op het gebied van normen en waarden.

KOSMOPOLIETEN TEGENOVER NATIONALISTEN

De opkomst van die nieuwe politieke bewegingen valt het best te begrijpen tegen de achtergrond van een nieuwe scheidslijn in de Nederlandse politiek. Die scheidslijn heeft niet te maken met religieuze of sociaaleconomische dimensies, maar met culturele dimensies en dan vooral met de vraag wat voor land Nederland zou moeten zijn – wat is de nationale identiteit, moet er een nationale *Leitkultur* zijn?

Aan de ene kant van deze nieuwe scheidslijn staan burgers en partijen die voorstander zijn van open grenzen en globalisering, en die maatschappelijke pluriformiteit en een heterogene nationale identiteit accepteren – zoals prinses Máxima het uitdrukte in haar omstreden WRR-lezing: ‘Er is niet één Nederlandse identiteit.’ Typisch kosmopolitische partijen zijn bijvoorbeeld GroenLinks en D66. Aan de andere kant staan burgers en partijen voor wie de internationalisering allemaal veel te snel gaat, die grote moeite hebben met multiculturalisme en die voorstander zijn van een homogene nationale cultuur. Typisch nationalistische partijen zijn Trots op Nederland en de PVV. Deze scheidslijn overlapt ten dele een al langer bestaande, in ons land nooit heel sterk zichtbare scheidslijn tussen libertaire

en meer autoritaire, op law-and-order gerichte burgers en partijen.² De belangrijkste thema's rond deze scheidslijn zijn immigratie, integratie, criminaliteit, en de Europese eenwording.

Deze scheidslijn tussen kosmopolieten en nationalisten is geleidelijk gegroeid en die groei is gelijk opgegaan met de komst van immigranten naar Nederland en met de toenemende europeanisering.³ Deze nieuwe culturele scheidslijn bestond veel eerder onder de kiezers dan onder de

Sinds de jaren negentig staan voor veel kiezers asielzoekers en immigratie boven aan de lijst van brandende kwesties

politieke partijen. Al vanaf het begin van de jaren negentig staan voor veel kiezers asielzoekers en immigratie boven aan de lijst van brandende kwesties.⁴ Dit onderwerp werd echter nauwelijks opgepakt door de meeste politieke partijen en politici; de enige uitzondering was

de vvd van Bolkestein. Jarenlang rustte er immers een groot taboe op onverholen nationalisme, en was de cd van Janmaat de enige nationalistische en anti-immigratiepartij in de Kamer. Deze partij werd echter geridiculiseerd en fel bestreden, en stond zeer geïsoleerd.

Pas na de verkiezingen van mei 2002 heeft zich definitief een aantal expliciet nationalistische partijen in ons politieke landschap gevestigd. Eerst de LPF en later ook Trots op Nederland, die van nationalisme zelfs haar handelsmerk heeft gemaakt, en nu dan de Partij voor de Vrijheid van Wilders. Ook de sp staat aan de nationalistische kant van deze scheidslijn, gezien haar standpunten op het gebied van arbeidsmigratie, globalisering en europeanisering. De sp was bijvoorbeeld de enige partij die campagne voerde tegen de Europese grondwet.

De traditionele 'oude' volkspartijen, PvdA, CDA en vvd, hebben grote moeite om hun positie op deze nieuwe, culturele dimensie te bepalen. Zij zijn intern verscheurd tussen een meer kosmopolitisch kader aan de ene kant en hun traditionele, meer nationalistische achterbannen aan de andere kant, en raken veel kiezers kwijt aan partijen die wel een duidelijk cultureel profiel hebben. De PvdA slaagt er maar niet in een eenduidig standpunt in te nemen rondom immigratie en integratie. De vvd is in feite langs deze nieuwe scheidslijn gespleten ten tijde van de strijd tussen Rutte en Verdonk, en het nationalistische deel van de achterban heeft met Verdonk en Wilders de partij verlaten. Het CDA heeft altijd stilletjes gezwegen over deze culturele onderwerpen en is pas ten volle met deze scheidslijn geconfronteerd op het formatiecongres van 2 oktober 2010.

DE KLOOF TUSSEN HOGER EN LAGER OPGELEIDEN

De scheidslijn tussen kosmopolieten en nationalisten is in veel opzichten ook een scheiding tussen hoger en lager opgeleiden. Precies rond die culturele thema's lopen de opvattingen van hoger opgeleiden en lager opgeleiden het sterkst uit elkaar. In tabel 1 is per opleidingsniveau weergegeven wat de respondenten bij het Nationaal Kiezersonderzoek 2006 vonden dat er gedaan moest worden aan een aantal hedendaagse brandende maatschappelijke kwesties.

TABEL 1. LAGER EN HOGER OPGELEIDE RESPONDENTEN VERGELEKEN NAAR HUN OPVATTINGEN OVER ENKELE POLITIEKE STRIJDpunTEN, 2006 (GEMIDDELDE SCORE) (BRON: NATIONAAL KIEZERSONDERZOEK, 2006).

Opvattingen over politieke strijdpunten	Opleiding respondent			Verschil- scores*
	Laag	Middel	Hoog	
1. Minderheden – behoud eigen cultuur (1) volledig aanpassen (7)	5.9	5.1	4.6	1.3
2. Europese eenwording – moet nog verder gaan (1) is al te ver gegaan (7)	5.2	4.7	4.2	1.0
3. Asielzoekers – meer toelaten (1) terugsturen (7)	5.2	4.7	4.2	1.0
4. Criminaliteit – te zwaar bestraft (1) te licht bestraft (7)	6.4	6.0	5.5	0.9
5. Kerncentrales – snel meer bou- wen (1) niet bouwen (7)	5.0	4.7	4.4	0.6
6. Inkomensverschillen – groter (1) kleiner (7)	5.6	5.2	4.9	0.6
7. Euthanasie – verboden (1) toege- staan (7)	5.8	5.9	5.8	0.0
* Scores van lager opgeleiden zijn afgetrokken van de scores van hoger op- geleiden.				

De tabel laat zien dat rond een traditionele links-rechtswestie als inkomensnivellering de politieke voorkeuren van hoger en lager opgeleiden niet zo veel uiteenlopen. En wat betreft een klassiek confessioneel-seculier

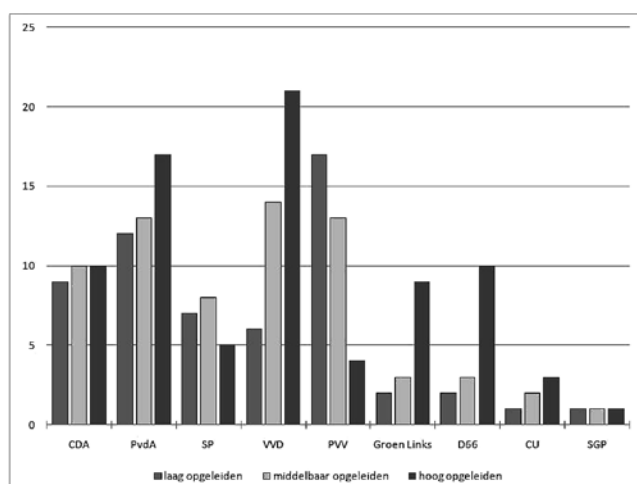
thema als euthanasie zijn alle opleidingsniveaus in ons land zelfs even liberaal.

Heel anders ligt dat rond de sociaal-culturele kwesties die met name in de jaren negentig en aan het begin van de eenentwintigste eeuw zijn opgekomen: de integratie van minderheden, het toelaten van asielzoekers, en Europese eenwording. De hoger opgeleiden zien veel meer in multiculturalisme dan lager opgeleiden, staan veel positiever tegenover de Europese eenwording, willen meer asielzoekers toelaten, en zien minder in een strenge aanpak van de criminaliteit.

Die verschillen uiteten zich ook in stemgedrag. Bij de verkiezingen voor het Europese Parlement van 2009 – typisch zo’n onderwerp dat midden op de scheidslijn ligt – zag je heel duidelijke verschillen op basis van opleidingsniveau. Van de laagst opgeleide kiezers, degenen die maximaal een lbo-diploma hadden, stemde 33 procent op de pvv en nog eens 10 procent op de sp. Slechts 5 procent stemde op D66, en maar 2 procent op GroenLinks. Bij de hoogst opgeleiden, degenen die een wo-diploma hebben, is het beeld precies omgekeerd. Slechts 3 procent van hen stemde op de pvv en 4 procent op de sp, tegenover 23 procent op D66 en 21 procent op GroenLinks. Dat betekent dus dat bijna de helft van alle academici in ons land bij die Europese verkiezingen op D66 of GroenLinks heeft gestemd, terwijl bijna de helft van de laagst opgeleiden op de pvv of de sp heeft gestemd.

Ook bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 zag je soortgelijke patronen in het stemgedrag, zoals blijkt uit figuur 1.

FIGUUR 1. PARTIJKEUZE TWEDE KAMERVERKIEZINGEN NAAR OPLEIDINGSNIVEAU, 2010 (IN PROCENTEN) (BRON: TNS NIPO).

D66 en GroenLinks kregen hun stemmen vooral van hoger opgeleiden, terwijl de pvv vooral populair was onder lager en middelbaar opgeleide stemmers. Dit verschil in achterban wordt tot op zekere hoogte weerspiegeld in de samenstelling van de Tweede Kamerfractie: de pvv heeft verhoudingsgewijs de laagst opgeleide en GroenLinks een van de hoogst opgeleide fracties. De christelijke volkspartijen, zoals SGP en CDA, trokken in redelijk gelijke verhoudingen stemmers uit alle opleidingsniveaus. Opmerkelijk is het hoge percentage hoger opgeleiden dat in juni 2010 op de vvd heeft gestemd.

Soortgelijke grote verschillen tussen opleidingsniveaus zie je bijvoorbeeld ook rondom politiek wantrouwen. Van alle sociaaldemografische kenmerken is opleidingsniveau verreweg het belangrijkste kenmerk dat samenhangt met (on)tevredenheid over maatschappij en politiek. Meer

Het grootste wantrouwen in de overheid vind je bij de relatief laag opgeleide, onkerkelijke lagere middenklasse

dan de helft van de respondenten die ontevreden zijn met de politiek is laag opgeleid, en het percentage respondenten dat ontevreden is met de maatschappij is onder laagopgeleiden twee keer zo hoog als onder hoogopgeleiden.⁵ Het grootste wantrouwen in de overheid vind je in ons land bij de relatief laag opgelei-

de, onkerkelijke lagere middenklasse – bijna een derde van de bevolking.⁶

Dat alles betekent ook dat er in ons land geen sprake is van een kloof tussen *de* burger en *de* politiek. Hoger opgeleide burgers weten uitstekend de weg naar en binnen de politiek, ze hebben vertrouwen in politici en politieke instituties en in hun eigen vermogen om politiek effectief te zijn. Als er in ons land al een kloof is, dan is die tussen burgers onderling – tussen de academici, die over veel politiek zelfvertrouwen beschikken en toegang hebben tot de politieke arena's en de maatschappelijke elites, en de betrekkelijk laag opgeleide burgers, die zich politiek genegeerd voelen en een perifere positie hebben in de politieke en sociale netwerken die ertoe doen.

POPULISME ALS POLITIEKE EMANCIPATIE VAN DE LAGER OPGELEIDEN

In ons boek *Diplomademocratie* betogen we dat de opkomst van de nieuwe, meer nationalistische en populistische partijen deels valt te begrijpen als een reactie op de dominantie van hoger opgeleiden in vrijwel alle politieke arena's in de afgelopen decennia. Jarenlang is een aantal van de zorgen en politieke voorkeuren van de lager en middelbaar opgeleide kiezers genegeerd door de meer kosmopolitische kaders van de traditionele partijen

en als racistisch weggezet door hoogopgeleide politieke opinieleiders en activisten.

In het boek stellen we dat de opkomst van partijen met een meer populistische politieke stijl, zoals eerst de LPF en TON en nu de PVV, heeft gezorgd voor een mobilisatie van de lager opgeleiden en voor correctie van die eenzijdig door hoger opgeleiden bepaalde politieke agenda. In zekere zin betekent hun opkomst de politieke emancipatie van de lager opgeleiden. Gezien de samenstelling van hun achterbannen kun je stellen dat de PVV en tot op zekere hoogte ook de SP in feite nieuwe volkspartijen zijn. De SP en de PVV hebben de niet-kerkelijke lager en middelbaar opgeleiden politiek zichtbaar gemaakt in het politieke landschap en hun een stem gegeven. Na 2002 is de opkomst van de lager opgeleiden bij de Tweede Kamerverkiezingen weer wat gestegen en is het cynisme onder lager opgeleiden gedaald en dat onder hoger opgeleiden toegenomen.⁷

Je zou op dit moment zelfs kunnen zeggen dat het kabinet-Rutte/Wilders – in ieder geval in zijn retoriek – bij uitstek de agenda van de lager en middelbaar opgeleiden bedient. Euroscepticisme, monoculturalisme, law-and-order voeren de boventoon, terwijl de onderwerpen die bij uitstek voor hoger opgeleiden belangrijk zijn, zoals natuur en milieu, cultuur, ontwikkelingssamenwerking en hoger onderwijs, het zwaar te verduren hebben. De recentste cijfers van het SCP laten zien dat juist onder de achterban van de SP en de PVV het vertrouwen in deze regering is toegenomen.⁸

Hoe zorgwekkend is die opkomst van meer populistisch nationalistische partijen in ons land? Het verleden laat zien dat populistische partijen en hun aanhang zich soms tegen de parlementaire democratie en de rechtsstaat keren, zoals in de jaren dertig. De parlementaire democratie wordt dan niet meer als legitiem gezien – een verzameling van praatjesmakers en zakkenvullers – en men vestigt zijn hoop op sterke, charismatische leiders. In ons land zijn er niet veel aanwijzingen voor zo'n antiparlementair en antirechtsstatelijk scenario. Het vertrouwen in de democratie is onverminderd hoog.⁹ Wel zijn er wat meer mensen voorstander van een krachtig leiderschap dan voorheen, maar het is nog te vroeg om dat als een echte trend te zien.¹⁰ De kans op zo'n zwart scenario wordt echter beduidend groter wanneer de kloof tussen lager en hoger opgeleiden zich bestendigt en verder uitdiept, bijvoorbeeld omdat lager opgeleiden niet alleen in politieke zin, maar ook in sociale en economische zin structureel aan het kortste eind trekken.

Het positievere, en wat ons betreft waarschijnlijkste scenario, is dat die opkomst toch vooral een correctie is op de eenzijdige politieke agenda van de afgelopen decennia. Dat betekent dat de programmapunten van de nieuwe populistische partijen in gematigde vorm zullen worden overge-

nomen door de bestaande politieke partijen. Ook zullen de nationalistische nieuwkomers zich gematigder gaan opstellen en zich voegen in het parlementaire stelsel. Zo gaat dat meestal met nieuwe politieke partijen in ons land. Zo ging het met de ARP en de SDAP in de vorige eeuw en zo is dat bijvoorbeeld ook met de SP gegaan, die zich in dertig jaar tijd heeft ontwikkeld van een buitenparlementaire, maoïstische beweging tot een gevestigde en respectabele politieke partij. In dit scenario corrigeert het politieke systeem zichzelf en is die nieuwe scheidslijn geen frontlinie.

Noten

- 1 Deze bijdrage is gebaseerd op hoofdstuk 6 van ons boek *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011).
- 2 Zie hiervoor bijvoorbeeld K. Aarts en J. Thomassen, 'Een nieuwe dimensie in de Nederlandse politiek', *Bestuurskunde* 17 (2008), nr. 3, pp. 47-55.
- 3 Zie bijvoorbeeld Aarts en Thomassen 2008; H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', *Acta Politica* 38 (2003), nr. 1, pp. 23-49; H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*. Utrecht: Het Spectrum, 2006; W. van der Brug, 'Een crisis van de partijdemocratie?', *Res Publica* 50 (2008), nr. 1, pp. 33-48; H. Kriesi, E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey, *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008; W. van der Brug en J. van Spanje, 'Immigration, Europe and the "New" Cultural Cleavage', *European Journal of Political Research* 48 (2009), pp. 308-334. Ook onder sociologen is hier de nodige aandacht voor; zie bijvoorbeeld G. van den Brink, *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2002; P. Achterberg, *Considering Cultural Conflict. Class Politics and Cultural Politics in Western Societies*. Maastricht: Shaker Publishing, 2006; D. Houtman, P. Achterberg en A. Derks, *Farewell to the Leftist Working Class*. New York: Transaction Publishers, 2008.
- 4 Aarts en Thomassen 2008.
- 5 P. Dekker, 'Verscheidenheid verkend', in: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schijns en E. Steenvoorden (red.), *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009, pp. 115-134, aldaar p. 117.
- 6 J. Becker en P. Dekker, 'Beeld van beleid en politiek', in: *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: SCP, 2005, pp. 328-362; P. Tammes en P. Dekker, 'Het opinieklimaat', in: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP, 2007, pp. 57-84, aldaar p. 79.
- 7 Zie A. Hakhverdian, W. van der Brug en C. de Vries, 'De opleidingskloof is eerder geslonken dan gegroeid', *B&M* 37 (2011), p. 1.
- 8 Zie het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP, 2010, nr. 4, p. 13.
- 9 Zie hiervoor M. Bovens en A. Wille, 'Politiek vertrouwen langs de meetlat', *Socialisme & Democratie* 65 (2008), nr. 10, pp. 32-43.
- 10 Zie het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP, 2010, nr. 2, p. 11.